অধ্যায় ৪ ঃ পাণিনীয় প্রত্যাহাৰ

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ মাহেশ্বৰ সূত্ৰ বা শিৱসূত্ৰ বা অক্ষৰসমাম্নায়
৪.৪ প্রত্যাহাৰ গঠন প্রক্রিয়া
৪.৫ পাণিনি ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰসমূহ
৪.৬ প্রত্যাহাৰৰ ভূমিকা
৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৮ অধিক জানিবলৈ
৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- পাণিনি ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা মাহেশ্বৰ সূত্ৰৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- এই সূত্রবোৰক কিয় শিৱসূত্র বা অক্ষৰসমাম্নায় বুলি কোৱা হয় সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব
- প্রত্যাহাৰ কি আৰু কেনেকৈ গঠন কৰা হয় সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব
- পাণিনি ব্যাকৰণত প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰৰ উপযোগিতাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- পাণিনি ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰসমূহৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব।

৪.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে জানিছে। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্রখনত থকা পাণিনীয় আৰু অপাণিনীয় এই মূল দুই সম্প্রদায়ৰ বিষয়ে জানিব পাৰিছে। পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত প্রায় চাৰি হেজাৰ সূত্র ৰচনা কৰিছে। এই সূত্রসমূহৰ ভিত্তিত কাত্যায়ন বৰৰুচিয়ে কিছুমান বার্ত্তিক ৰচনা কৰিছে আৰু পৰৱর্তী সময়ত সূত্র আৰু বার্ত্তিকসমূহৰ ওপৰত পতঞ্জলিৰ ভাষ্যক একত্রিত কৰি পাণিনি ব্যাকৰণৰ মূল ক্ষেত্রটো সৃষ্টি হৈছে। পৰৱর্তী সময়ত এই ক্ষেত্রৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি পায় বিভিন্ন বৈয়াকৰণৰ ব্যাকৰণগ্রন্থৰ মাধ্যমত। বর্তমানে পাণিনিসম্প্রদায় বুলি ক'লে পাণিনিৰ সূত্র, কাত্যায়নৰ বার্ত্তিক আৰু পতঞ্জলিৰ ভাষ্যৰ ওপৰত ৰচিত ব্যাকৰণৰ পণ্ডিতসকলক সূচায়। সমান্তৰালভাৱে যিসকল বৈয়াকৰণে অষ্টাধ্যায়ী বা বার্ত্তিক অথবা মহাভাষ্যক

মূল গ্ৰন্থ হিচাপে নলৈ ব্যাকৰণগ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছে তেওঁলোকক অপাণিনীয় সম্প্ৰদায়ৰ বৈয়াকৰণ বুলি আখ্যা দিয়া হয়। যেনে— শৰ্ববৰ্ম্মণৰ কলাপ ব্যাকৰণখন অপাণিনীয় সম্প্ৰদায়ৰ ব্যাকৰণ। পাণিনি সম্প্ৰদায়ৰ ব্যাকৰণ গ্ৰন্থত মাহেশ্বৰ সূত্ৰ বা শিৱসূত্ৰক অক্ষৰসমাম্নায় বুলি মান্যতা দিয়া হৈছে। এই অক্ষৰসমাম্নায়েই হ'ল পাণিনি সম্প্ৰদায়ত ব্যৱহাৰ হোৱা প্ৰত্যাহাৰৰ মূল। এই প্ৰত্যাহাৰসমূহ প্ৰকৃততে অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থত থকা সূত্ৰসমূহৰ প্ৰাণস্বৰূপ। প্ৰত্যাহাৰৰ বিষয়ে সঠিক জ্ঞান নাথাকিলে পাণিনীয় সূত্ৰবোৰৰ প্ৰকৃত অৰ্থ বুজা নাযায়। তদুপৰি প্ৰত্যাহাৰৰ সহায়ত অষ্টাধ্যায়ীৰ সূত্ৰসমূহত বহু পৰিমাণে অক্ষৰলঘুতা হৈছে যাৰ কাৰণে অষ্টাধ্যায়ীৰ পৰিসৰ বহুক্ষেত্ৰতে সংক্ষিপ্ত হৈছে। এই সকলোবোৰ কাৰণত প্ৰত্যাহাৰৰ বিষয়ে জনাটো সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ বাবে অতি প্ৰয়োজনীয়। সেই উদ্দেশ্য আগত ৰাখিহে উক্ত অধ্যায়টোৰ সূচনা কৰা হৈছে। প্ৰত্যাহাৰৰ বিষয়ে জানিলে পৰৱৰ্তী পৰ্য্যায়ত পাণিনিৰ সূত্ৰসমূহ বুজিবলৈ আপোনাৰ সুবিধা হ'ব।

৪.৩ মাহেশ্বৰ সূত্ৰ বা শিৱসূত্ৰ বা অক্ষৰসমাম্নায়

সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ জগতখনত এটা কথা প্ৰচলিত আছে যে পাণিনিয়ে মহেশ্বৰ বা মহাদেৱৰ পৰা আখৰখিনি লাভ কৰিহে সম্পূৰ্ণ অষ্টাধ্যায়ীগ্ৰন্থখন ৰচনা কৰে। আপুনি ইতিমধ্যে নিম্নলিখিত শ্লোকফাঁকিৰ লগত পৰিচিত হৈছে—

যেনাক্ষৰসমাম্নায়মধিগম্য মহেশ্বৰাৎ।
কৃৎস্নং ব্যাকৰণং প্ৰোক্তং তস্মৈ পাণিনয়ে নমঃ।।

পাণিনীয় শিক্ষাত থকা এই শ্লোকৰ মাধ্যমত ব্যক্ত কৰা হৈছে যে পাণিনিয়ে তেওঁৰ ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা অক্ষৰসমূদায় মহেশ্বৰৰ পৰাহে লাভ কৰিছিল। পাণিনীয় ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা অক্ষৰসমূদায় হ'ল—

(১) অ ই উ ণ্, (২) ঋ ল্ ক্, (৩) এ ও ঙ্, (৪) ঐ ঔ চ্, (৫) হ য ব ৰ ট্, (৬) ল ণ্, (৭) ঞ ম ঙ ণ ন ম্; (৮) ঝ ভ ঞ্, (৯) ঘ ঢ ধ ষ্, (১০) জ ব গ ড দ শ্, (১১) খ ফ ছ ঠ থ চ ট ত ৱ্; (১২) ক প য়্, (১৩) শ ষ স ৱ্, (১৪) হ ল্।

এই চৈধ্যটা সূত্ৰক একেলগে শিৱসূত্ৰ বা মাহেশ্বৰ সূত্ৰ বুলি কোৱা হয়। পৰম্পৰা মতে জনা যায় যে তাণ্ডব নৃত্যৰঅন্তত মহাদেৱে যি নবাৰ আৰু পাঁচবাৰ(মুঠ চৈধ্যবাৰ) ডম্বৰু বজাইছিল— তাৰে পৰাই শিৱসূত্ৰসমূহৰ উৎপত্তি হৈছে। নন্দিকেশ্বৰে তেওঁৰ কাশিকা নামৰ গ্ৰন্থত কৈছে—

নৃত্তাবসানে নটৰাজৰাজো ননাদ ঢক্কাং নৱপঞ্চবাৰম্।
উৰ্দ্ধৰ্তুকামঃ সনকাদিসিদ্ধানেতদ্বিমৰ্শে শিৱসূত্ৰজালম্।।

যিহেতুকে শিৱৰ প্ৰসাদত এই সূত্ৰবোৰ প্ৰাপ্ত হৈছিল সেই কাৰণে এইবোৰক শিৱসূত্ৰ বুলি কোৱা হয়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে মহেশ বা মহেশ্বৰ নামৰ পূৰ্বৱৰ্তী বৈয়াকৰণে ৰচনা কৰা এই সূত্ৰসমূহক পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ আধাৰ হিচাপে লৈছে। আকৌ কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে শিৱসূত্ৰবেই নামান্তৰ হ'ল মাহেশ্বৰ সূত্ৰ। যিহেতুকে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীখন 'বৃদ্ধিৰাদৈচ্' (১.১.১) সূত্ৰেৰে আৰম্ভ হৈছে বুলি ধৰা হয়, সেইকাৰণে বহুতো পণ্ডিতে এই সূত্ৰসমূহক পাণিনিৰ

পূৰ্বৱৰ্তী বৈয়াকৰণে ৰচনা কৰা বুলি অনুমান কৰে। কিন্তু এইটো বিষয়ত কোনোধৰণৰ প্ৰমাণ নিৰ্ভৰ ব্যাখ্যা পোৱা নাযায় কাৰণে বহুজনৰেই সিদ্ধান্ত হ'ল যে পাণিনিয়ে দেবাদিদেৱ মহেশ্বৰৰ কৰুণাত এই বৰ্ণমালাক লাভ কৰিছিল আৰু সেইবোৰৰ সহায়ত তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থখন ৰচনা কৰিছিল। আকৌ কিছুমান পণ্ডিতৰ ধাৰণা এয়া যে উত্তৰকুৰুৰ বদৰিকাশ্ৰম আদি প্ৰদেশত প্ৰাচীন সময়ত যি ব্যাকৰণখন অধ্যয়ন কৰা হৈছিল সেয়াই মাহেশ ব্যাকৰণ আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত আৰ্য্যাবৰ্ত্তৰ সমতলত আহি সেইখনেই ৰূপান্তৰিত হৈ ঐন্দ্ৰ ব্যাকৰণ হিচাপে স্থান পায়। সেই অনুসৰি অনুমান কৰা হয় যে পাণিনিয়ে পৰৱৰ্তী সময়ত মহাদেৱৰ আশীৰ্বাদত লুপ্ত হোৱা মাহেশ ব্যাকৰণৰ ১৪টা সূত্ৰ লাভ কৰিছিল আৰু সেইবোৰৰ সহায়ত তেওঁৰ ব্যাকৰণখন ৰচনাত ব্ৰতী হৈছিল।

শিৱসূত্ৰ বা মাহেশ্বৰসূত্ৰক প্ৰত্যাহাৰ সূত্ৰ বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ এই সূত্ৰসমূহৰ সহায়ত পাণিনিৰ ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা প্ৰত্যাহাৰবোৰ গঠিত হৈছে। এই সূত্ৰসমূহক একেলগে 'বৰ্ণসমাম্নায়' বা 'অক্ষৰসমাম্নায়' বুলিও অভিহিত কৰা হয়। প্ৰকৃততে আধুনিক যুগত 'বৰ্ণমালা' বা Alphabet System বুলি ক'লে যি বুজায় এই শিৱসূত্ৰবোৰে পাণিনি ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্ৰত সেইটো ভূমিকা পালন কৰে। পৰৱৰ্তী সময়ত অ, আ, ই, ঈ ...ইত্যাদি ক্ৰমে বৰ্ণমালাৰ যি ক্ৰমটো স্বীকাৰ কৰা হৈছে সেইটো অধিকাংশ অপাণিনীয় বৈয়াকৰণসকলে অনুসৰণ কৰা দেখা যায়। কিন্তু শিৱসূত্ৰৰ অক্ষৰক্ৰমৰ ওপৰত পাণিনীয় সূত্ৰবোৰ নিৰ্ভৰশীল কাৰণে পাণিনিসম্প্ৰদায়ৰ ব্যাকৰণসমূহত এই বৰ্ণমালাক্ৰমটোকে অনুসৰণ কৰা দেখা যায়। মহাভাষ্যকাৰ পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থত শিৱসূত্ৰসমূহৰ প্ৰসঙ্গত কৈছে যে এই অক্ষৰসমাম্নায় প্ৰকৃতাৰ্থত ব্ৰহ্মৰাশি আৰু সেইবোৰ চন্দ্ৰ আৰু তাৰকাৰ দৰে— 'সো২য়মক্ষৰ সমাম্নায়ঃ পুষ্পিতঃ কলিতশ্চন্দ্ৰতাৰকবৎ প্ৰতিমণ্ডিতো ব্ৰহ্মৰাশিঃ'। এই উক্তিৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ হ'ল শিৱসূত্ৰত প্ৰকাশিত আখৰসমূহ পৰৱৰ্তী পৰ্য্যায়ত সূত্ৰগঠন কৰি ভাষাৰ সমল হিচাপে অক্ষৰ ব্ৰহ্মৰ প্ৰকাশক হৈ প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। গতিকে বিশাল অক্ষৰব্ৰহ্মৰ বীজৰূপেই অৱস্থান কৰে শিৱসূত্ৰ বা মাহেশ্বৰ সূত্ৰত থকা আখৰসমূহ।

কিছুমান পণ্ডিতে মাহেশ্বৰ সূত্ৰ বা প্ৰত্যাহাৰ সূত্ৰত কিয় বৰ্ণসমূহৰ মাজত সন্ধি হোৱা নাই সেই বিষয়ে অভিমত প্ৰকাশ কৰি কৈছে যে যি ঠাইত সন্ধিৰ 'বিৱক্ষা' বা সন্ধি কৰাৰ ইচ্ছা নাথাকে সেই ঠাইত যিহেতুকে সন্ধি নকৰিলেও হয় সেইবাবে পাণিনিয়ে অক্ষৰবিলাকৰ স্বাধীন উপস্থিতি দেখুৱাবৰ বাবে ইয়াত সন্ধিৰ প্ৰয়োগ কৰা নাই। এইখিনিতেই মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে এই চৈধ্যটা মাহেশ্বৰ সূত্ৰৰ প্ৰত্যেকটোৰ শেষতেই এটাকৈ হসন্ত ব্যঞ্জনবৰ্ণ আছে যিবোৰক 'ইৎবৰ্ণ' বুলি কোৱা হয়। আমি এই অধ্যায়টোৰ পৰৱৰ্তী পৰ্য্যায়ত 'ইৎবৰ্ণ'সমূহৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিম। দ্বিতীয়তে এই অক্ষৰসমাম্নায়ত 'হ' বৰ্ণটোৰ অৱস্থিতি দেখা পোৱা যায়। ইয়াৰ কাৰণো পৰৱৰ্তী পৰ্য্যায়ত আলোচনা কৰা হ'ব।

প্ৰকৃততে এই চৈধ্যটা শিৱসূত্ৰ বা মাহেশ্বৰ সূত্ৰই হ'ল পাণিনি ব্যাকৰণৰ লাইখুঁটাস্বৰূপ। যিহেতুকে বিশ্বাস কৰা হয় যে পাণিনিয়ে তপস্যা কৰি মহাদেৱৰ পৰা এই সূত্ৰসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিছিল গতিকে মহাদেৱৰ আশীৰ্বাদ আৰু প্ৰসাদতেই পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থখন সম্পন্ন হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। কাৰণ এই সূত্ৰসমূহৰ জৰিয়তে পাণিনিৰ হৃদয়দৰ্পণত লৌকিক আৰু বৈদিক— দুই প্ৰকাৰৰ ভাষাৰেই ব্যাকৰণ ৰচনা কৰাৰ শক্তি সঞ্চাৰিত হৈছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ শিৱসূত্র বা মাহেশ্বৰ সূত্র কেইটা কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ এইবিলাকক শিৱসূত্র বা মাহেশ্বৰ সূত্র বুলি কিয় কোৱা হয়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ শিৱসূত্র বা মাহেশ্বৰ সূত্রসমূহক অক্ষৰসমাম্নায় বা বর্ণসমাম্নায় বুলি কিয় অভিহিত কৰা হয়?

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ শিৱসূত্র বা মাহেশ্বৰ সূত্রকপাণিনি ব্যাকৰণৰ বীজ বা মূল বুলি কিয় আখ্যা দিয়া হয়?

.....

.....

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ মাহেশ্বৰ সূত্রৰ অন্ত্যবর্ণবোৰ কেনেকুৱা?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ বর্ণসমাম্নায়ৰ ভিত্তিতপাণিনীয় আৰু অপাণিনীয় বৈয়াকৰণ সম্প্রদায়সমূহৰ মাজৰ পার্থক্যটো কি?

.....

.....

.....

.....

৪.৪ প্রত্যাহাৰ গঠন প্রক্রিয়া

আপুনি ইতিমধ্যে জানিছে যে পাণিনি ব্যাকৰণত প্রত্যাহাৰসমূহৰ এক বিশেষ ভূমিকা আছে। এই প্রত্যাহাৰসমূহৰ গঠনৰ ক্ষেত্রতো কিন্তু এটা বিশেষ নিয়মসূচী পালন কৰা হয়। আচলতে

প্রত্যাহাৰ কি বুলি ক'লে প্রথমতে এই শব্দটোৰ আক্ষৰিক অর্থটো জানি ল'ব লাগিব। প্রত্যাহ্রিয়ন্তে সংক্ষিপ্যন্তে বর্ণা অস্মিন্নিতি প্রত্যাহাৰঃ' —এই সংজ্ঞাৰে জনা যায় যে প্রত্যাহাৰৰ সহায়ত সংক্ষিপ্ত উপায়েৰে বর্ণসমূহৰ জ্ঞান দিয়া হয়। গতিকে প্রত্যাহাৰ হ'ল সংক্ষিপ্তকৰণৰ একপ্রকাৰ উপায়। এয়া শিৱসূত্রৰ ক্ষেত্রত ব্যৱহাৰ হয়।

চৈধ্যটা শিৱসূত্রৰ প্রত্যেকটোৰ শেষত যি অন্ত্যব্যঞ্জনবর্ণ থাকে হসন্ত ৰূপত (ণ্, ক্, ঙ্.... আদি)— সেইবোৰক অনুবন্ধ বা ইৎবর্ণ বুলি কোৱা হয়। প্রকৃততে ইৎ পদৰ ব্যাকৰণগত অর্থ হ'ল লোপ। শিৱসূত্রসমূহত অন্ত্যবর্ণ ৰূপে থকা হসন্ত ব্যঞ্জনবর্ণবোৰৰ লোপ হয়। যেনে— অ ই উ ণ্ বুলি ক'লে অবর্ণ, ইবর্ণ আৰু উবর্ণকেই গ্রহণ কৰা হয়, কিন্তু ণ্ বর্ণক গ্রহণ কৰা নহয়। ভট্টোজিদীক্ষিতে এই প্রসঙ্গত কৈছে— 'এষাম্ অন্ত্যা ইতঃ'।

পাণিনি মহোদয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত প্রত্যাহাৰৰ সংজ্ঞা এনেদৰে নিৰূপণ কৰিছে— 'আদিৰন্ত্যেন সহেতা' (১/১/৭১)। যি বর্ণৰ পূর্বত আন বর্ণ নাথাকে সেই বর্ণটোকেই আদিবর্ণ বুলি কোৱা হয় আৰু যি বর্ণৰ পিছত কোনো বর্ণ নাথাকে তাকেই অন্ত্যবর্ণ বুলি কোৱা হয়। অন্ত অর্থাৎ শেষত থকা বর্ণটোৱেই হ'ল অন্ত্যবর্ণ। 'ইৎ' পদৰ তৃতীয়াৰ একবচনৰ ৰূপত পোৱা যায় 'ইতা' এই পদটো। এই ক্ষেত্রত উক্ত সূত্রটোৰ অর্থ হ'ল শিৱসূত্রত থকা কোনো এটা বর্ণক আদিবর্ণ হিচাপে লৈ তাৰ লগত ইৎবর্ণ ৰূপে থকা হসন্ত ব্যঞ্জনবর্ণক যদি একত্রিত কৰি উচ্চাৰণ কৰা হয় তেনেহ'লে প্রত্যাহাৰৰ সৃষ্টি হয়। যেনে— অচ্, হল, অণ্ ইত্যাদি। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে প্রত্যাহাৰত ইৎবর্ণসমূহৰ অন্তর্ভুক্তি নহয়। কোৱা হয়— প্রত্যাহাৰেষু ইতাং ন গ্রহণম্। গতিকে অচ্ এই প্রত্যাহাৰৰ ক্ষেত্রত দেখা যায় যে 'অ ই উ ণ্' —এই প্রথম শিৱসূত্রটোত থকা অ বর্ণক আদি ৰূপে লৈ 'ঐ ঔ চ্' —এই চতুর্থ শিৱসূত্রৰ 'চ্' ইৎবর্ণৰ সহযোগত 'অচ্' প্রত্যাহাৰ গঢ় লৈছে। যি চাৰিটা শিৱসূত্রক অন্তর্ভুক্ত কৰি এই প্রত্যাহাৰটো গঠন কৰা হৈছে সেইবোৰ হ'ল— 'অ ই উ, ণ্, ঋ ৡ, ক্, এ ও, ঙ্, ঐ ঔ চ্'। এই ক্ষেত্রত আমি ইৎবর্ণসমূহক গ্রহণ কৰিব নোৱাৰো। ফলস্বৰূপে 'অচ্' বুলি ক'লে অ, ই, উ, ঋ, ৡ, এ, ও, ঐ আৰু ঔ —এই স্বৰবর্ণ কেইটাৰে গ্রহণ হ'ব কিন্তু ণ্, ক্, ঙ্ আৰু চ্ এইকেইটা গ্রহণ কৰা নহয়। পাণিনীয় ব্যাকৰণত সদায়েই স্বৰবর্ণ বুজাবলৈ গৈ 'অচ্' প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে শিৱসূত্রবোৰত কেৱলমাত্র হ বর্ণটো দুবাৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। এবাৰ 'হ য ব ৰ ট্' এই সূত্রত আৰু এবাৰ 'হ ল্' এই শেষ সূত্রটোত। পৰৱর্তী সময়ত বৈয়াকৰণ সমাজত এই বিষয়ে আলোচনা হোৱা দেখা যায়। ভট্টোজিদীক্ষিতে তেওঁৰ বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তকৌমুদীত এই বিষয়ে আলোকপাত কৰাৰ বাবে 'হলন্ত্যম্' সূত্রটোক দুবাৰ ব্যৱহাৰ কৰি দেখুৱাইছে। হলি অন্ত্যম্ হলন্ত্যম্ এই অর্থ অনুসৰি প্রথমতে হল্ এই শেষ শিৱসূত্রটোত ল্-কাৰৰ লোপ হ'ল। তাৰ পিছত 'আদিৰন্ত্যেন সহেতা' এই সূত্রমতে 'হ য ব ৰ ট্' —এই শিৱসূত্রৰ 'হ' কাৰক আদি কৰি 'হ ল্' —এই সূত্রটোৰ ল্কাৰলৈকে সংযুক্ত কৰি 'হ ল্' এই প্রত্যাহাৰ সিদ্ধ হ'ল। এই প্রত্যাহাৰৰ সহায়ত সকলো ব্যঞ্জনবর্ণক সূচোৱা হয়। গতিকে 'হলন্ত্যম্' এই সূত্রটোৰে শিৱসূত্রত থকা সকলো অন্ত্যব্যঞ্জন বর্ণৰ ইৎ বা লোপ হ'ব —এই অর্থটোও স্পষ্ট হৈ পৰে।

তদুপৰি বিভিন্ন প্রত্যাহাৰৰ সিদ্ধিৰ বাবে শিৱসূত্রত হকাৰৰ দুবাৰ উপদেশ সিদ্ধ হয়। যেনে— অট্, অশ্, হশ্ আদি প্রত্যাহাৰত হকাৰৰ অন্তর্ভুক্তিৰ বাবে প্রথম হকাৰৰ (হ য ব ৰ ট্) প্রয়োজন তদুপৰি বল্, ৰল্, ঝল্ আদি প্রত্যাহাৰত হ-কাৰৰ অন্তর্ভুক্তিৰ বাবে পৰৱর্তী হ-কাৰৰ (হ ল্) প্রয়োজন। গতিকে ক'ব পৰা যায় যে ব্যাকৰণ প্রক্রিয়া সিদ্ধিৰ বাবেহে হ-কাৰৰ দুবাৰ উপদেশ হৈছে। শিৱসূত্রৰ বিষয়ে মন কৰিবলগীয়া আৰু এটা কথা হ'ল যে 'ল ণ্' —এই সূত্রটোত থকা ল্কাৰৰ লগত সংযুক্ত অকাৰটোৰ ইৎসংজ্ঞা হয় ব্যাকৰণগত প্রক্রিয়া সিদ্ধিৰ বাবে। কিন্তু হকাৰ আদিত যি অ-কাৰ সংযুক্ত হৈছে সেইবোৰ কেৱল উচ্চাৰণৰ বাবেই উপস্থিত হৈছে, ইয়াৰ দ্বাৰা বেলেগ কোনো ব্যাকৰণ প্রক্রিয়া সাধিত নহয়।

জানি থোৱা ভাল

ক) আদিৰন্ত্যেনা সহেতা—এই সূত্রৰ দ্বাৰা নিষ্পন্ন হোৱা যিবিলাক সংজ্ঞা সেই বিলাক প্রত্যাহাৰ নামে অভিহিত হ'ব। 'আদিৰন্ত্যেনেত্যেতৎ সূত্রেন কৃতাঃ সংজ্ঞা ঃ প্রত্যাহাৰ শব্দেন ব্যৱহ্রিয়ন্তে।

খ) ভট্টোজিদীক্ষিতে সম্পূর্ণ অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত সিদ্ধান্তকৌমুদী নামৰ গ্রন্থখন ৰচনা কৰে। ই এক মহত্ত্বপূর্ণ গ্রন্থ। কোৱা হয় যে সিদ্ধান্ত কৌমুদী নাজানিলে মহাভাষ্য বুজা কঠিন আৰু ইয়াক জানিলে মহাভাষ্য নপঢ়িলেও হয়—

'কৌমুদী যদি নায়াতি বৃথা ভাষ্যে পৰিশ্রমঃ।
কৌমুদী যদি চাযাতি বৃথা ভাষ্যে পৰিশ্রমঃ।।

এই মন্তব্যটিৰ পৰাই সিদ্ধান্ত কৌমুদীৰ গুৰুত্ব সহজে উপলব্ধি কৰিব পাৰি।

৪.৫ পাণিনি ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰসমূহ

আপুনি ইতিমধ্যে প্রত্যাহাৰ শব্দৰ অর্থ আৰু প্রত্যাহাৰ গঠনৰ নিয়মৰ লগত পৰিচিত হৈছে। আপুনি এইটো বিষয়তো অৱগত হৈছে যে প্রত্যাহাৰ গঠনৰ ক্ষেত্রত শিৱসূত্রত থকা এটা বর্ণক আদিবর্ণ হিচাপে লৈ অন্ত্য ইৎবর্ণৰ সংযোগেৰে প্রক্রিয়াটো সম্পন্ন কৰা হয়। এইদৰে ব্যাকৰণ প্রক্রিয়া অনুসৰণ কৰি পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত প্রথম সূত্রৰ পৰা আৰম্ভ কৰি শেষলৈকে একাধিক প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। বেলেগ বেলেগ ব্যাকৰণগত প্রক্রিয়াৰ ক্ষেত্রত বেলেগ বেলেগ প্রত্যাহাৰ লোৱা হৈছে। পাণিনিৰ সূত্রসমূহ বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে ইয়াত তেওঁ ৪১টা প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। অর্থাৎ সমগ্র অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত পাণিনিয়ে ৪১টা প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। কিন্তু বার্ত্তিকত ব্যৱহাৰ হোৱা 'চয়্' প্রত্যাহাৰ আৰু উণাদিসূত্রত ব্যৱহাৰ হোৱা 'ঞম্' — এই দুটা প্রত্যাহাৰ একেলগে কৰি মুঠ ৪৩টা প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায় পাণিনি ব্যাকৰণত। ব্যাকৰণ বিধিমতে 'ৰ' প্রত্যাহাৰ এটাৰ অস্তিত্ব দেখিবলৈ পোৱা যায় পাণিনি ব্যাকৰণত। গতিকে

সম্পূৰ্ণভাৱে পাণিনীয় ব্যাকৰণ মুঠ ৪৪টা প্রত্যাহাৰৰ অস্তিত্ব নিৰূপিত হৈছে। শিৱসূত্র মাধ্যমেৰে প্রস্তুত কৰা এই প্রত্যাহাৰসমূহৰ বিষয়ে এটা প্রচলিত কাৰিকা শুনিবলৈ পোৱা যায়। সেইটো হ'ল—

একস্মান্ ঙঞণবটা দ্বাভ্যাং ষস্ত্রিভ্য এৱ কণমাঃ স্যুঃ।
ঞেয়ৌ চয়ৌ চতুর্ভ্যো ৱঃ পঞ্চভ্যঃ শলৌ ষড়্ভ্যঃ।।

এই শ্লোকটোৰ অর্থ হ'ল ঙ্‌কাৰ, ঞ্‌কাৰ, ণ্‌কাৰ, ব্‌কাৰ, ট্‌কাৰেৰে এটা এটাকৈ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে পাণিনি ব্যাকৰণত, য্‌কাৰেৰে দুটা প্রত্যাহাৰ গঠিত হৈছে, ক্‌কাৰ, ণ্‌কাৰ, ম্‌কাৰ সহযোগে প্রত্যেক বর্ণেৰে তিনিটাকৈ প্রত্যাহাৰ গ্রহণ কৰা হৈছে, চ্‌কাৰ আৰু য্‌কাৰৰ সহায়ত চাৰিটা চাৰিটাকৈ প্রত্যাহাৰ নিষ্পন্ন হৈছে, ৰ্‌কাৰৰ সহযোগত পাঁচটা প্রত্যাহাৰ গঠিত হৈছে শ্‌কাৰ আৰু ল্‌কাৰৰ সহযোগত মুঠ ছটা ছটা প্রত্যাহাৰ গঠন কৰা হৈছে। গতিকে পাণিনিৰ ব্যাকৰণত পোৱা প্রত্যাহাৰসমূহ হ'ল—

১) ঙ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— এঙ্ 〉 ঙ্
২) ঞ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— যঞ্ঞ 〉 ঞ্
৩) ণ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— অণ্ 〉 ণ্
৪) ব্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ছব্ 〉 ব্
৫) ট্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— অট্ 〉 ট্
৬) য্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ঝষ্ 〉 ষ্
৭) য্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ভষ্ 〉 ষ্
৮) ক্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— অক্ 〉 ক্
৯) ক্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ইক্ 〉 ক্
১০) ক্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— উক্ 〉 ক্
১১) ণ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— অণ্ 〉 ণ্
১২) ণ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ইণ্ 〉 ণ্
১৩) ণ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— যণ্ 〉 ণ্
১৪) ম্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— অম্ 〉 ম্
১৫) ম্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— যম্ 〉 ম্
১৬) ম্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ঙম্ 〉 ম্
১৭) চ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— অচ্ 〉 চ্
১৮) চ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ইচ্ 〉 চ্
১৯) চ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— এচ্ 〉 চ্
২০) চ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ঐচ্ 〉 চ্
২১) য়্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— যয়্ 〉 য়্
২২) য়্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ময়্ 〉 য়্

২৩) য়্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ঝয়্ ⟩ য়্
২৪) য়্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— খয়্ ⟩ য়্
২৫) ৱ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— যৱ্ ⟩ ৱ্
২৬) ৱ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ঝৱ্ ⟩ ৱ্
২৭) ৱ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— খৱ্ ⟩ ৱ্
২৮) ৱ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— চৱ্ ⟩ ৱ্
২৯) ৱ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— শৱ্ ⟩ ৱ্
৩০) শ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— অশ্ ⟩ শ্
৩১) শ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— হশ্ ⟩ শ্
৩২) শ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— বশ্ ⟩ শ্
৩৩) শ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ঝশ্ ⟩ শ্
৩৪) শ্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ৱশ্ ⟩ শ্
৩৫) ল্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— অল্ ⟩ ল্
৩৬) ল্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— হল্ ⟩ ল্
৩৭) ল্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— বল্ ⟩ ল্
৩৮) ল্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ৱল্ ⟩ ল্
৩৯) ল্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— ঝল্ ⟩ ল্
৪০) ল্‌কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰ —— শল্ ⟩ ল্
৪১) বার্ত্তিকত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰ —— ঞম্
৪২) উনাদিসূত্রত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰ —— ঞম্
৪৩) অতিৰিক্ত প্রত্যাহাৰ —— ৰ

এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে ণ্‌কাৰ নিষ্পন্ন যি 'অণ্' প্রত্যাহাৰ সেই ক্ষেত্রত সমগ্র অষ্টাধ্যায়ীত অ ই উ ণ্ —এই শিৱসূত্রৰ ণ্‌কাৰ গৃহীত হয় কিন্তু একমাত্র 'অণুদিৎ সৱর্ণস্য চাপ্র২ত্যয়ঃ' (১/১/৬৯) —এই সূত্রত ব্যৱহাৰ হোৱা অণ্ প্রত্যাহাৰটোত 'লণ্' —এই শিৱসূত্রত থকা ণ্‌কাৰ গৃহীত হয়। অর্থাৎ অষ্টাধ্যায়ীৰ সূত্রসমূহত ব্যৱহাৰ হোৱা অণ্ প্রত্যাহাৰত সদায় পূর্ৱৰ ণ্‌কাৰ গ্রহণ কৰা হয় কিন্তু 'অণুদিৎ সৱর্ণস্য চা২প্রত্যয়' —সূত্রটোত কেৱলমাত্র পৰৱর্তী ণ্-কাৰ গৃহীত হয়। এই প্রসঙ্গত পোৱা বার্ত্তিককাৰৰ মতটো হ'ল—

পৰৈণৈৱেণ্‌গ্রহাঃ সর্ৱে পূর্ৱৈণৈৱাণ্‌গ্রহা মতাঃ।
ঋতেহণুদিৎসৱর্ণম্যেত্যেতদেকং পৰেণ তু।।

এইদৰে ৪৪টা প্রত্যাহাৰে সমগ্র অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত বিভিন্ন ধৰণৰ ব্যাকৰণপ্রক্রিয়াৰ মূল হিচাপে অস্তিত্ব বহন কৰি আছে। এই প্রত্যাহাৰসমূহক বাদ দিলে অষ্টাধ্যায়ীৰ মহত্বই নাথাকিব। সেই কাৰণে প্রত্যাহাৰৰ বিষয়ে জ্ঞান থকাটো সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ছাত্র এজনৰ বাবে বৰ প্রয়োজনীয়।

'অণুদিৎ সৱর্ণস্য চাপ্র২ত্যয়ঃ' সূত্রত থকা অণ্ প্রত্যাহাৰৰ বর্ণসমূহ হ'ল— অ, ই, উ, ঋ, ৯, এ, ও, ঐ, ঔ, হ, য়, ৱ, ৰ, ল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ পাণিনি ব্যাকৰণত প্রত্যাহাৰ গঠনৰ নিয়মটো কি ?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ অষ্টাধ্যায়ীত ব্যৱহাৰ হোৱা অণ্ প্রত্যাহাৰৰ বিষয়ে চমু টোকা লিখক।

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ শ্কাৰ নিষ্পন্ন পাণিনীয় প্রত্যাহাৰসমূহ কি কি ?

.....

৪.৬ প্রত্যাহাৰৰ ভূমিকা

পাণিনি সম্প্রদায়ত প্রত্যাহাৰৰ ভূমিকা যে অতি গুৰুত্বপূর্ণ সেই বিষয়ে আপুনি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে। প্রত্যাহাৰসমূহক উপলক্ষ কৰি বিভিন্ন ব্যাকৰণগত প্রক্রিয়া নিষ্পন্ন হয় পাণিনীয় ব্যাকৰণত আৰু সেই কাৰণে প্রত্যাহাৰসমূহক পাণিনীয় সূত্রসমূহৰ মূল বা বীজ হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

ইতিমধ্যে প্রত্যাহাৰ পদৰ আক্ষৰিক অর্থৰ পৰা আপুনি জানিছে যে প্রত্যাহাৰ শব্দেৰে একধৰণৰ সংক্ষিপ্তকৰণ প্রক্রিয়াক বুজায়। পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত যি সূত্রসমূহ আছে সেই বিশাল ব্যাকৰণক্ষেত্রত বহুধৰণৰ বিধি বা প্রক্রিয়াৰ উল্লেখ আছে। সংজ্ঞা, পৰিভাষা, বিধি, নিয়ম, অতিদেশ আৰু অধিকাৰ সূত্রসমূহেৰে নিৰূপিত পাণিনি ব্যাকৰণত সকলো প্রসঙ্গতেই ব্যৱহাৰ হৈছে প্রত্যাহাৰসমূহ। পাণিনি ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা ৪৪টা প্রত্যাহাৰৰ প্রত্যেকটোৰে বিশেষ উদ্দেশ্য সিদ্ধ হৈছে। এনেকুৱা কোনো এটা প্রত্যাহাৰ নাই যিটোক আমি অলাগতিয়াল বা অতিৰিক্ত বুলি ক'ব পাৰো। সেই কাৰণে পাণিনি ব্যাকৰণত প্রত্যাহাৰৰ ভূমিকা কি সেই বিষয়ে বিশেষ অধ্যয়ন অতি প্রয়োজনীয়। এই কথা মনত ৰাখিহে এই অধ্যায়ত প্রত্যাহাৰৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে আলোচনাৰ প্রসঙ্গটো সনিৰ্ৱিষ্ট কৰা হৈছে। পাণিনি ব্যাকৰণত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰসমূহৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে জানিলে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বহুতো বিধি নিয়ম বুজাত সুবিধা হয়।

প্রত্যাহাৰ সূত্রৰ ভূমিকা বা গুৰুত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব গ'লে যি কথাটো সর্বপ্রথমে স্বীকাৰ কৰিব লাগে সেয়া হ'ল সংক্ষিপ্তকৰণ। প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰে পাণিনিৰ সূত্রক চুটি কৰাত সহায় কৰিছে। এটা উদাহৰণেৰে এই কথাটো বুজোৱা যাওক। পাণিনি ব্যাকৰণৰ প্রথমসূত্র হ'ল বৃদ্ধিৰাদৈচ্। ইয়াত থকা শব্দবোৰ হ'ল বৃদ্ধিঃ আত্ ঐচ্। উক্ত প্রয়োগত ঐচ্ হ'ল এটা প্রত্যাহাৰ। ইয়াৰ সহায়ত ঐ আৰু ঔ বর্ণক বুজোৱা হৈছে (ঐ ঔ চ্— এই শিৰসূত্রত থকা ঐ-কাৰৰ লগত ইৎবর্ণ চ্-কাৰৰ সংযোগত ঐচ্ প্রত্যাহাৰ নিষ্পন্ন হৈছে)। এতিয়া ঐ বর্ণৰ মাত্রা দুই (২), ঔ বর্ণৰ মাত্রাও দুই (২)। যদি ঐ আৰু ঔ বর্ণক পৃথকে পৃথকে লিখা হ'ল হয় তেতিয়া এই দুইবর্ণক

বুজোৱাৰ বাবে চাৰিমাত্রাৰ সংযোগ হ'ল হয়। আনফালে ঐচ্ এই প্রত্যাহাৰ বুজোৱা পদত আছে দুইমাত্র আৰু আধামাত্রা ($২\frac{১}{২}$)। কাৰণ দীর্ঘবর্ণ হিচাপে বা সান্ধ্যক্ষৰ হিচাপে ঐৰ মাত্রা দুই আৰু 'ব্যঞ্জনং চার্ধমাত্রকম্' এই নিয়ম অনুসৰি ব্যঞ্জনবর্ণ 'চ্'ৰ মাত্রা আধা। এইদৰে কেৱলমাত্র এটা সূত্রতেই প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ কৰি $১\frac{১}{২}$ মাত্রাৰ লাঘব ঘটোৱা হৈছে। গতিকে প্রত্যাহাৰৰ প্রয়োগে অষ্টাধ্যায়ীত মাত্রাৰ পৰিমাণ কমাই আনিছে আৰু সংস্কৃত ব্যাকৰণত মাত্রাৰ পৰিমাণ কমাব পৰাটো এক বিশেষ গৌৰৱৰ বিষয় বুলি গণ্য কৰা হয়। এটি প্রচলিত উক্তিত কোৱা হয় 'অর্দ্ধমাত্রালাঘবেন পুত্রোৎসৱমিৰ মন্যন্তে বৈয়াকৰণাঃ', অর্থাৎ আধা মাত্রাৰ লঘুত্ব হ'লেই বৈয়াকৰণসকলে পুত্রজন্মৰ আনন্দৰ দৰে মানসিক আনন্দ লাভ কৰে। সেইক্ষেত্রত প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰে পাণিনি ব্যাকৰণত অগণিত মাত্রাৰ লাঘব ঘটাই সূত্রসমূহক চুটি আৰু স্বল্পাবয়ব কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। এই প্রসঙ্গত কোনটো প্রত্যাহাৰে কোন সূত্রত নিজৰ ভূমিকা কার্য্যকৰী কৰিছে সেই বিষয়ে তলত এটা তালিকা দিয়া হ'ল।

১) এঙ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — এঙি পৰৰূপম্ (৬/১/৯৪)
২) যঞ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — যঞশ্চ (৪/১/১৬)
৩) অণ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — কে২নঃ (৭/৪/১৩)
৪) ছব্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — নশ্ছব্যপ্রশান্ (৮/৩/৭)
৫) অট্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — অট্কুপ্বাঙ্নুম্ব্যবায়ে২পি (৮/৪/২)
৬) ঝষ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — ঝষস্তথোর্ধো২ধঃ (৮/২/৪০)
৭) ভষ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — একাচো বশো ভষ্ ঝষন্তস্যস্ধ্বোঃ (৮/২/৩৭)
৮) অক্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — ঋত্যকঃ (৬/১/১২৮)
৯) ইক্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — ইকো যণচি (৬/১/৭৭)
১০) উক্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — উগিদচাং সর্ব্বনামস্থানে২ধাতো (৭/১/৭)
১১) অণ্ (পিছৰ-ণ্) প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — অণুদিৎসবর্ণস্য চা২প্রত্যয়ঃ (১/১/৬৯)
১২) ইণ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — ইনঃ ষঃ (৮/৩/৩৯)
১৩) যণ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — ইকো যণচি
১৪) অম্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — পুমঃ খয্যম্পৰে (৮/৩)
১৫) যম্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — হলো যমাং যমি লোপ (৮/৪/৬৪)
১৬) ঙম্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — ঙমো হ্রস্বাদচি ঙমুণ্ নিত্যঃ (৮/৩/৩২)
১৭) অচ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — অচো২ন্ত্যাদি টি (১/১/৬৪)
১৮) ইচ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — ইজাদেশ্চ গুৰুমতো২নৃচ্ছঃ (৩/১/৩৫)
১৯) এচ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — এচো২য়বাযাবঃ
২০) ঐচ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্র — বৃদ্ধিৰাদৈচ্ (১/১/১)

২১) যয্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — অনুস্বাৰস্য যয়ি পৰসবর্ণঃ (৮/৪/৫৮)
২২) ময্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — ময় উঞো বো বা (৮/৩/৩৩)
২৩) ঝয্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — ঝয়ো হো২ন্যতৰস্যাম্ (৬/১/১২৮)
২৪) খয্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — ‘শৰ্ৱপূর্ব্বাঃ খয়ঃ (৭/৪/৬১)
২৫) যৰ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — যৰো২নুনাসিকেৎনুনাসিকো বা (৮/৪/৪৫)
২৬) ঝৰ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — ঝৰো ঝৰি সবর্ণে (৮/৪/৬৫)
২৭) খৰ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — খৰবসানয়োৰবিসর্জ্জনীয়ঃ (৮/৩/১৫)
২৮) চৰ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — অভ্যাসে চৰ্ চ (৮/৪/৫৪)
২৯) শৰ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — ঙণোঃ কুক্ টুক্ শৰি (৮/৩/২৮)
৩০) অশ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — ভোভগো২ঘোপূর্ব্বস্যযো২শি (৮/৩/১৭)
৩১) হশ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — হশি চ (৬/১/১১৪)
৩২) বশ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — নেভবশিকৃতি (৭/২/৮)
৩৩) জশ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — ঝলাং জশো২ন্তে (৮/২/৩৯)
৩৪) ঝশ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — ঝলাং জশ্ ঝশি (৮/৪/৫৩)
৩৫) বশ্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — একাচো বশো ভষ্ (৮/২/৩৭)
৩৬) অল্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — অলো২ন্ত্যস্য (১/১/৫২)
৩৭) হল্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — হলঃ (৬/৪/২)
৩৮) বল্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — আর্দ্ধধাতুকস্য ইট্ বলাদেঃ (৭/২/৩৫)
৩৯) ৰল্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — ৰলোব্যুপধাদ্ধলাদেঃ সংশ্চ (১/২/২৬)
৪০) ঝল্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — নশ্চাপদান্তস্য ঝলি (৮/৩/২৪)
৪১) শল্ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা সূত্ৰ — শল ইগুপধাদনিটঃ ক্সঃ (৩/১/৪৫)

এঙ্ প্রত্যাহাৰৰ প্রত্যক্ষ ব্যৱহাৰ অষ্টাধ্যায়ীত পোৱা নাযায়। কিন্তু উনাদয়ো বহুলম্ (৩/৩/১) এই সূত্ৰত ঔণাদিক প্রত্যয়ৰ গ্রহণ হোৱা কাৰণে শাকটায়নীয় এঙ্ প্রত্যাহাৰো পাণিনিৰ দ্বাৰা স্বীকৃত হ’ল বুলি বহুতে অভিমত পোষণ কৰে। দ্বিতীয়তে চয্ প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰো পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত পোৱা নাযায়। কিন্তু বৰৰুচি কাত্যায়নৰ ‘চয়ো দ্বিতীয়া শৰি’— এই বার্ত্তিকত ‘চয়্’ প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰ থকা কাৰণে বহুপণ্ডিতৰ ধাৰণা যে পাণিনি ব্যাকৰণতো এই প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। তদুপৰি উৰণ্ৰপৰঃ (১/১/৫১) এই সূত্ৰৰ প্রয়োজনত ৰ্ প্রত্যাহাৰ সিদ্ধ হৈছে। এইদৰে সম্পূর্ণ অষ্টাধ্যায়ীত বিভিন্ন প্রসঙ্গত প্রত্যাহাৰসমূহ ব্যৱহৃত হৈছে।

সংক্ষিপ্তকৰণৰ উপৰিও প্রত্যাহাৰসমূহ অতি সোনকালে কণ্ঠস্থ হয়। প্রত্যাহাৰৰ শেষবর্ণটো হসন্ত ব্যঞ্জন হোৱা বাবে (ৰ প্রত্যাহাৰ বাদ দি) সেইবোৰক এটা ‘ফর্মূলা’ৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰা যায়। ফলত সূত্ৰ এটা সহজে বোধগম্যও হয় আৰু সেইটো মনত ৰখাটোও সহজ হৈ পৰে। উদাহৰণেৰে বিষয়টো সহজভাৱে ব্যক্ত কৰিব পাৰি। ইকো যণ্ অচি সূত্ৰটোত তিনিটা প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। সেইবোৰ হ’ল ইক্, যণ্ আৰু অচ্। সূত্ৰটোৰ অর্থ হ’ল স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে সন্ধিত ই, উ, ঋ,

লৃৰ ঠাইত যথাক্রমে য, ব, ৰ আৰু ল হয়। প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰ নথকা হ'লে সূত্রটোৰ অর্থ বহু দীঘলীয়া হোৱা দেখা যায় কিন্তু প্রত্যাহাৰৰ সহায়ত অতি সংক্ষেপে সূত্র কৰা হ'ল ইকোযণচি যিটোৰ মাত্রাসংখ্যা হ'ল মাত্র ছয় (৬)।তদুপৰি সূত্রটো চুটি হোৱা কাৰণে Formulaৰ দৰে সহজে মুখস্থও হয়।

এইদৰে শিৱসূত্র বা মাহেশ্বৰ সূত্রৰ ভিত্তিত গঠিত প্রত্যাহাৰসমূহে সমগ্র অষ্টাধ্যায়ীৰ পৰিসৰ তথা মহত্ত্বৰ ক্ষেত্রত এটা উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্রহণ কৰি আহিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১০ঃ প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰৰ উদ্দেশ্য বা প্রয়োজনীয়তা কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ ৰ-কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰসমূহ কি কি লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ শ্কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰসমূহ কি কি সূত্রত ব্যৱহাৰ হৈছে লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ১৩ঃ প্রত্যাহাৰ নাথাকিলে পাণিনিৰ ব্যাকৰণখন কেনেকুৱা হ'লহেতেন?

.....

.....

৪.৭ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলোঁ—

- শিৱসূত্র বা মাহেশ্বৰ সূত্রৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে জানিলোঁ। যদিও কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে মহেশ্বৰ বা মাহেশ ব্যাকৰণ বুলি পাণিনিৰ পূর্বৱর্তী সময়ৰ এখন ব্যাকৰণ প্রচলিত আছিল, যিখনৰ পৰা পাণিনিয়ে মাহেশ্বৰ সূত্রবোৰ গ্রহণ কৰিছিল কিন্তু অধিকাংশ বৈয়াকৰণৰ অভিমত হ'ল যে পাণিনিয়ে মহাদেৱৰ অনুগ্রহত প্রত্যাহাৰ সূত্রবোৰ জানি পৰৱর্তী সময়ত তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখন ৰচনা কৰে।
- চৈধ্যটা প্রত্যাহাৰ সূত্রই কিদৰে সংস্কৃত ভাষাৰ বর্ণমালা সৃষ্টি কৰিছে— সেই বিষয়ে জানিলোঁ। কিদৰে দুটা বর্ণ লগলগাই প্রত্যাহাৰ সৃষ্টি কৰা হয়— সেই বিষয়েও অৱগত হ'লোঁ। তদুপৰি কোনটো প্রত্যাহাৰে স্ৱৰবর্ণ সূচায়, কোনটো প্রত্যাহাৰ ব্যঞ্জনবর্ণৰ বোধক— সেইবিষয়েও জানিব পাৰিলোঁ।

- প্রত্যাহাৰৰ সংখ্যা কিমান আৰু সেইবোৰ কেনেদৰে অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত ব্যৱহৃত হৈছে সেই বিষয়েও জানিব পাৰিলোঁ। তদুপৰি প্রত্যাহাৰসমূহ ব্যৱহাৰ কৰাৰ ফলত অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত কি কি সুবিধা পোৱা গৈছে সেইবিষয়েও অৱগত হ'লোঁ।
- তদুপৰি সমগ্র পাণিনীয় ব্যাকৰণত প্রত্যাহাৰৰ ভূমিকা কি সেই বিষয়ে জানিব পাৰিলে।
- প্রত্যাহাৰৰ ব্যৱহাৰ যে পাণিনি ব্যাকৰণৰ এক অনুপম বৈশিষ্ট্য তথা কার্য্যকৰী সাধন সেই বিষয়েও জানিব পাৰিলোঁ।

৪.৮ অধিক জানিবলৈ

১) চক্রৱর্তী, ড° সত্যনাৰায়ণ (২০১০); *পাণিনীয় শব্দশাস্ত্র*, কলকাতা ঃ সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডাৰ।

২) বসু, শ্রীশ চন্দ্র (২০০৯); *দ্য অষ্টাধ্যায়ী অব্ পাণিনি* (খণ্ড ১ম, ২য়); দিল্লী ঃ মতিলাল বাণাৰসী দাস পাবলিছার্ছ প্রাইভেট লিমিটেড্।

৩) শর্মা, ড° থানেশ্বৰ; (২০০৭) (২য় প্রকাশ); *সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিবৃত্ত*, গুৱাহাটী ঃ চন্দ্র প্রকাশ।

৪) শর্মা, মাধৱ কৃষ্ণ (২০০৯); *পাণিনি, কাত্যায়ন এণ্ড পতঞ্জলি*; দিল্লী ঃ শ্রীলাল বাহাদুৰ শাস্ত্রী ৰাষ্ট্রীয় সংস্কৃত বিদ্যাপীঠ।

৫) হালদাৰ, গুৰুপদ (২০০৬) (পুনমুদ্রণ); *ব্যাকৰণদর্শনেৰ ইতিহাস*; কলকাতা ঃ সংস্কৃত বুক ডিপো।

৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ চৈধ্যটা মাহেশ্বৰ সূত্র লিখিব লাগিব। অ ই উ ণ্ আদি।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ এই সূত্রকেইটা দেবাদিদেব মহাদেৱৰ আশীর্বাদৰ কাৰণে পাণিনিৰ মনলৈ আহিছিল আৰু সেইকাৰণে এই সূত্রবিলাকক শিৱসূত্র বা মাহেশ্বৰ সূত্র বুলি কোৱা হয়।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রকৃততে মাহেশ্বৰ সূত্র বা শিৱসূত্রসমূহত সংস্কৃত ভাষাত ব্যৱহাৰ হোৱা বর্ণসমূহৰ ক্রমটো দেখুওৱা হৈছে। সেইকাৰণে এইবিলাকক বর্ণসমাম্নায় বা অক্ষৰসমাম্নায় বুলি কোৱা হয়।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাণিনি ব্যাকৰণৰ সূত্রসমূহ প্রত্যাহাৰৰ ওপৰত বহুখিনি নির্ভৰশীল আৰু এই সূত্রসমূহেৰে যিবোৰ ব্যাকৰণপ্রক্রিয়াৰ নির্দেশ দিয়া হয় অধিকাংশ ক্ষেত্রতেই সেইবোৰ প্রত্যাহাৰবোৰৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। সেইকাৰণে প্রত্যাহাৰসমূহক অষ্টাধ্যায়ী ব্যাকৰণৰ মূল বা বীজৰূপে ক'ব পাৰি।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মাহেশ্বৰ সূত্রৰ অন্ত্যবর্ণসমূহ হসন্ত ব্যঞ্জনান্তক আৰু এই হসন্তব্যঞ্জনবোৰক ইৎবর্ণ বুলি কোৱা হয়।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বর্ণসমাম্নায়ৰ ভিত্তিত পাণিনীয় আৰু অপাণিনীয় ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ মাজত থকা পার্থক্য হ'ল সাধাৰণতে পাণিনীয় ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ত শিৱসূত্রসমূহৰ অক্ষৰবিন্যাসক গ্রহণ কৰা হয় আৰু অপাণিনীয় ব্যাকৰণসম্প্রদায়ত মূলতে অ, আ, ই, ঈ ইত্যাদি ক্রমত থকা অক্ষৰবিন্যাসক গ্রহণ কৰা হয়।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'আদিৰন্ত্যেন সহেতা' এই সূত্রৰ ভিত্তিত উত্তৰটো লিখিব লাগিব।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অণ্ প্রত্যাহাৰত কোনটো ণ্ ব্যৱহাৰ কৰা হয় বা ইয়াৰ ব্যতিক্রম ক'ত আছে সেইবিষয়ে লিখিব লাগিব।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শেষত শ্কাৰ থকা প্রত্যাহাৰসমূহৰ বিষয়ে লিখিব লাগিব।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাণিনি ব্যাকৰণত প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ কৰা কাৰণে কি কি উপযোগিতা পোৱা যায় সেইবিষয়ে লিখিব লাগিব।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অন্তত ৰ্ থকা আটাইবোৰ প্রত্যাহাৰৰ কথা লিখিব লাগিব।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শ্কাৰ নিষ্পন্ন প্রত্যাহাৰসমূহৰ কথা লিখি সেই প্রত্যাহাৰ প্রযুক্ত হোৱা সূত্রবোৰ উল্লেখ কৰিব লাগিব।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রত্যাহাৰ অবিহনে পাণিনি ব্যাকৰণৰ কথা কল্পনা কৰাই নাযায়। প্রত্যাহাৰ ব্যৱহাৰ নকৰিলে কি কি অসুবিধা আহিলহেঁতেন সেই বিষয়ে লিখিব লাগিব।

৪.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ শিৱসূত্রৰ সহায়ত স্ৱৰবর্ণ বুজোৱা প্রত্যাহাৰটো কেনেদৰে গঠিত হৈছে লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ প্রত্যাহাৰ শব্দটোৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰি প্রত্যাহাৰ গঠনৰ নিয়ম লিখক। (২০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ শিৱসূত্র বা মাহেশ্বৰ সূত্রকেইটা ক্রম অনুসৰি লিখক।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত ব্যৱহাৰ হোৱা প্রত্যাহাৰসমূহ কি কি?

প্রশ্ন ২ ঃ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত প্রত্যাহাৰৰ ভূমিকা তথা গুৰুত্ব সম্পর্কে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***